

DRUŠTVENO U ZNAČENJU LITERATURE

Stvaralačka literatura sadrži mnoga polja značenja, neka shodno nameri autora, neka nezavisno od nje. Autor smišlja jedan svet, opisuje radnje, pokazuje međusobne odnose karaktera, ističe određene vrednosti. Znao on to ili ne, stvaralačkim izborom ličnosti i problema, on svom delu utiskuje pečat nečeg samosvojnog. I baš kroz taj proces izbora — jedan aspekt stvaralačke snage inače, koji je izuzetno značajan, on slika jednu sliku koja izražajno ili samo implicitno predstavlja mesto čoveka unutar njegovog društva: privilegije i obaveze klasa, predstave o radu, ljubavi i prijateljstvu, o religiji, prirodi i umetnosti. Analiza delâ koja ćemo obrađivati u ovoj knjizi¹⁾ može voditi predstavi o tome kako se menjao čovekov odnos prema sebi samom, svojoj porodici i svojoj društvenoj i prirodnoj okolini od početka 17. pa do praga 20. veka.

Pisac stvara istinski uverljive karaktere i stavlja ih u situacije koje zahtevaju zajedničko delovanje sa drugima i sa društvom u kome žive. On mora da predstavi ono što smatra suštinom čoveka; osobito kroz ponašanje određenih karaktera u konkretnim situacijama. Prirodno, takve stvari ne zanemaruje ni istoričar. Ali, on često depersonalizuje reakcije pojedinaca na druge pojedince i na društvo; da bi pokazao šire političke, ekonomske i društvene snage. S druge strane, kao činjenički materijal mogli bi poslužiti i memoari, dnevnici i pisma, koji su lični i samosvojni najmanje onoliko koliko i sadržaj stvaralačke literature. I oni svedoče o ljudima i vremenu. Međutim, u takvim ličnim dokumentima ipak je slika društvene stvarnosti zamračena i iskrivljena momentima racionalizacije, po-

1) *Das Bild des Menschen in der Literatur*, Luchterhand, Neuwied.

sebno samoopravdavanja. Otuda je ono što umetnik predstavlja ili prikazuje, često stvarnije nego sama stvarnost.

Literatura u čitaocima uvek pobuđuje svest o nepremostivoj provaliji između društvenih institucija koje zahtevaju kontrolu, i istinskih interesa većine ljudi. Treba uzeti u obzir samo nekoliko tipičnih situacija u savremenoj literaturi. Dva bića se vole, ali put ka sreći zatvoren im je krutim običajnim stavom njihovih porodica, ili različitošću njihove državne ili religiozne pripadnosti. Ili nailazimo na nekog čoveka koji bi hteo da živi svoj život shodno vlastitim predstavama, idejama koje nosi u sebi; a koje bi po njegovom mišljenju mogle da učine srećnim i ostale, pa i čitave buduće generacije. Međutim, njegove ideje ne mogu da se ostvare pošto im se opiru vladajuće privredne i društvene elite, ili država i druge institucije. U jednom drugom sklopu opet, biće nam predstavljene određene društvene grupe koje su rešene da ukinu postojeće političke ili moralne odnose, ali koje će pri pokušaju da u delo sprovedu svoje planove naići na žestoke otpore vladajućeg sloja, koji se služi predrasudama samih masa da bi sprečio svaku temeljitu reformu, pogotovu onu u interesu samih tih masa. U istom pravcu kreću se i velike teme pesništva: odanost čoveka prirodi, ili bekstvo u isključive predele sopstvene duše.

Izložena koncepcija odnosa literature i društva, ipak je jednostrana. U stvarnom toku istorije, literatura se sasvim lepo uklapa i u aparat vladajućih slojeva. Jer, literatura uvek može da služi i stvaranju i održavanju društvene svesti koja se slaže sa interesima postojećih sila. Bilo bi zato veoma površno ako bismo iz činjenice postojanja konflikata kakve smo upravo spomenuli, tvrdili *nužnu* suprotnost između literature i vladajućih sila. Treba samo da pomislimo na ulogu koju su dela Lope de Vege i Kalderona imala na dvoru u Madridu, gde su ih ti slojevi prihvatili u potpunosti. Slično važi i za Šekspirova dela u Londonu, kao i Kornejeva, Rasinova i (bar jednim delom) Molijerova u Parizu, i Geoteova i Šilerova na dvorovima nemačkih kneževa. Još upečatljivije to može da pokaže i značajna uloga koja je poklanjana literaturi unutar zvaničnog sistema obrazovanja mladih i odraslih. To zvanično potpomaganje literature bilo bi potpuno nepojmljivo kad bi se polazilo sa stanovišta da je literatura isključivo (ili bar prevashodno) protest protiv uverenja da se istinski ljudski interesi mogu pomiriti sa sadašnjim poretkom sveta.

Ovaj nas odnos vodi veoma važnom problemu odlučivanja da li je određeno literarno delo po svom biću konformističko ili nekonformističko.

Pitanje je nemoguće rešiti samo imanentnom analizom njegovog sadržaja; moramo uvek najpre istražiti uzajamni odnos dela i njegovog prijema. Tako bi npr. drame „Šturm und Drang“ pokreta, Šilerovi „Razbojnici“ i „Spletka i ljubav“, prometejska lirika Geteova i Bajronova dela — u njihovom vlastitom vremenu: krajem 18. i početkom 19. veka — bili shvaćeni kao izraz radikalne opozicije prema etabliranim autoritetima, i shodno tome bili bi oduševljeno pozdravljeni od svih grupa koje su pripadale toj opoziciji. U kasnije vreme pojavljuje se, nasuprot tome, jedan sasvim drukčiji aspekt tih dela; npr. njihov izraziti idealizam, neobična mlada-laćka snaga, jezik prostih ljudi, — stvari koje izvrsno odgovaraju konvencionalnom shvatanju kulture. Sociološki gledano, čak ni bavljenje pesništvo- m kojim provejava prevratnički duh ili izvođenje radikalnih drama i iznošenje opozicionarskih političkih pogleda, ne mora nužno imati antiautoritarni i nekonformistički karakter, i može dobro poslužiti i za povećavanje poštovanja prema postojećim institucijama. Ali isto važi i za manje ekstremne slučajeve, kao npr. za Šekspira. Psihološki habitus njegovih junaka (kako ćemo još videti), odlučno je nepuritanski, čak je antipuritanski, a ipak je ovaj aspekt njegovog dela u istoriji knjižike Šekspira potpuno beznačajan. U našoj kulturnoj tradiciji, Šekspirovo delo smatrano je tvorevinom jedne velike ljudske stvaralačke snage, koja je svakako imala svoje poreklo u postojećem društvu, ali koja zaslužuje divljenje. Otuda se ne samo anti-elizabetske nego i anti-buržoaske tendencije njegovog dela, skoro uvek tretiraju samo kao interesantna poetska materija; čime to delo gubi svoju oštrinu i biva pokriveno drugim kulturnim tradicijama. Opoziciona udarna snaga radikalne literature i radikalne tendencije u literaturi bivaju znatno umanjene, čime i ona sama postaje tek jedan među drugim kulturnim sadržajima, zabavna razonoda, pa čak i samo jedna lepa forma.

U svakom slučaju, u literaturi su u odnosu na vladajuće sile, prisutna dva međusobno prepletena stava: *otpor* i *potčinjavanje*. Sigurno je da literatura nije samo ideologija i da ne sugerise samo jednu društvenu svest koja ljude uljuljkuje iluzijama harmonije ubeđujući ih u to da je u suštini sve onako kakvo bi trebalo da bude, i da niko nema prava da od sudbine očekuje više nego što već dobija. Naime, literatura često vrši funkciju legitimiranja postojećeg poretka. Mnoga dela pomenutih španskih i francuskih dramskih pisaca, veličala su snagu i trijumf vrline; koja je u njihovom korumpiranom svetu krajnjih poroka i nepravde mogla biti iskorenjena. Kod Šekspira nalazimo mnoge tendencije koje proizlaze iz uverenja da je apsolutni monarh u

stanju da održava mudar balans između vršenja svoje vlasti i opšteg dobra. Vaspitni roman tako karakterističan za liberalno društvo, skoro uvek ima sledeću strukturu: junak se na početku buni protiv naturenih životnih uslova, a na kraju ne samo što uviđa njihovu fizičku nadmoć, već shvata i njihovu unutrašnju pravičnost. S punim pravom može se tvrditi da literatura u celini (minus izuzeci!), na neki način zaključuje mir sa svetom. Uprkos tome, odmah se uočava razlika kad se ona uporedi sa drugim kulturnim institucijama. Treba npr. baciti samo jedan pogled na političku teoriju: Luter, Kalvin i Hobs bili su povezani sa interesima naprednih političkih i privrednih snaga. Osnovna učenja njihova ipak nedvosmisleno slave moćnu apsolutističku državu kao najviši autoritet. Njenom autoritetu morali su se podrediti svi interesi; svi protesti i sve muke nemaju onaj značaj koji ima ona. U literaturi se ipak ne nalazi ovakva jednosmerna tendencija kao u političkoj teoriji. Iako i ona uvek služi opravdavanju društvenih odnosa, ona uvek održava živom i onu čovekovu čežnju koja u postojećem društvu nikad ne može biti ispunjena. Muka i tuga su bitni elementi građanske literature. Upravo tako Gete i određuje funkciju pesništva, polazeći sa stanovišta da „kad čovek onemi u svom jadu, bog mi daje da kažem šta patim“.

Jedna od briga koju književni stvaralac deli sa teoretičarem, jeste to da opiše i imenuje nova iskustva. Želja umetnika da stvori samosvojno i bitno, često ga vodi otkrivanju do tada još nepoznatih strahovanja i nada. On nije ni mašina koja beleži događaje ponovo ih izražavajući kasnije, ni neki zamuckujućí mističar. On je specijalizovani mislilac, i često se događa da društvo svoj sopstveni položaj shvati tek onda kad umetnik ispuni svoj stvaralački zadatak. Specifičan način na koji književni stvaralac obrađuje prirodu ili ljubav, lica i raspoloženja, društvenost ili usamljenost, predstavlja glavni izvor podataka za istraživanje toga kako društvene snage prodiru do najintimnijih sfera ličnog života. I to je zadatak sociologa literature: da iskustva karaktera i situacija koje stvara književni stvaralac, dovede u vezu sa istorijskom sredinom iz koje potiču. Privatne jednačine tema i stilističkih sredstava, on mora da prevedu u društvene jednačine. Tačno je da postoje i drugi izvori koji opisuju poslove i predrasude građana u Molijerovo vreme, ali samo je Molijer otkrio šta je značilo proživeti ta iskustva. Na sličan način Gete je opisivao društvene i profesionalne probleme koje su osetljivi službenici ili nameštenici njegovog vremena osećali oko sebe. Ali pisac ne saopštava samo to: kako pojedinac reaguje na pritiske društva; on daje i sliku o menjanju shvatanja o relativnom značaju psihičkih i poli-

tičkih sila. Kornej, taj zagovornik francuske apsolutne monarhije, video je čoveka kao biće po prirodi nesposobno da sebi samom da poredak, bez oslonca na moćni državni autoritet. Ibzen, s druge strane, koji živi u vreme cvetanja društva konkurencije, opisuje pojedince koji su u svim svojim okolnostima, javnim i privatnim, u najvećoj meri ispunjeni duhom konkurentske borbe, i koji taj svoj način ponašanja pripisuju svojoj urođenoj prirodi. Pri tačnijem posmatranju pokazuje se u stvari, da većina opštih predstava o čovekovoju prirodi koje možemo naći u literaturi, stoji u čvrstoj vezi sa socijalnim ili političkim preokretima.

U poznom 16. i ranom 17. veku, vrednost nacionalne države i monarhije bila je skoro opštepriznata, i pisci u njoj nisu videli samo spasonosno sredstvo protiv zala preostalih iz feudalizma, nego i čvrste okvire za bezgranična nastojanja tako karakteristična za ovo razdoblje. Kasnije se u literaturi pojavljuju republikanski ideali, a tek u jednom još kasnijem vremenu biće otvoren put za takvu društvenu kritiku kakvu nalazimo kod jednog Ibenza.

Autori mogu gledati napredno ili nazadno na jedno drukčije vreme, ali oni to čine ograničeni postojećom ili predosećanom stvarnošću. Pošto se pisac više ne bavi objektima, događajima ili institucijama, nego predstavama i osećanjima koje njegove ličnosti pokazuju prema njima, ma kakva socijalna ili politička predrasuda koju on može imati, ne može predstavljati ozbiljnu smetnju; mada na prvi pogled može tako delovati. U svakom društvu ljudi će se radati, težiti za nečim, voleti, trpeti i umirati; ali od odlučujućeg značaja je predstavljanje *načina* na koji reaguju na ta opšteljudska iskustva, pošto je njihova reakcija skoro uvek određena društvenim odnosom. Upravo zbog toga (jer velika literatura obuhvata čitavog čoveka, u svoj njegovoj dubini), umetnik uvek pre nastoji da društvo opravda ili izazove, nego da bude njegov pasivni hroničar.

Svako literarno delo, uključujući i ono koje je dosad bilo s one strane interesovanja sociologa, otuda je značajno za razumevanje društva. Predstava „prirode” npr., imala je u različitim periodima istorije veoma različita sporedna značenja: vanljudskog sveta u koji se ide da bi se odmorilo od ljudskih smicalica, utopijskog carstva koje idealizuje vanistorijsko područje suprotstavljeno društvu zahvaćenom pokvarenošću, zaključno sa posvećivanjem onih koji žele da pobegnju iz odnosa u kojima se osećaju frustriranim.

Ponekad i stil jednog umetnika daje značajna obaveštenja; kao onda kad Ibenovi ljudi ko-

riste skoro identične izraze da bi opisali konkurenciju između muškarca i žene, i konkurentsku borbu u poslovnom životu. To mogu biti i osećanja koja su stekla društveni značaj. Tako npr. Servantes predstavlja jedan niz osećanja i radnji koji pokazuju krajnju ličnu nesigurnost; ova se proteže od brige za poslovni status, pa do moralnih i filozofskih sumnji. Takve strepnje ili sumnje opet, moraju biti dovedene u vezu sa manje-više besprimernom društvenom pokretljivošću koja zahteva razrešenje feudalnog sveta; i one nam pokazuju koliko je duboko pojedinac bio uvučen u taj dramatični preokret i koliko je u njemu patio.

Literatura svakog vremena svojoj publici daje značajne slike ljudskih tipova. Španci kojima je govorio Servantes, Englezi koji su gledali Šekspirove drame, francuska publika jednog Korneja, Rasina i Molijera, nije imala nikakvih teškoća da identifikuje dramske figure i razume njihove najtananije nijanse. Zbog ovih reprezentativnih kvaliteta, sva literatura, i prvorazredna i drugorazredna, može biti predmet socioloških analiza. Ali delo jednog Servantesa ili Ibzena, prezentirana nam probleme koji su potpuno drukčiji od onih nekog pisca pretparačkih romana.

Svoju veličinu jedan pisac stiče dubinom svog vida u ljudsko biće. Činjenica da je literarni genije redak i da je malo njegovih slušalaca, predstavlja poseban sociološki problem; ali to ni na kakav način ne smeta ulozi književnika kao interpretatora. Važnije je pitanje njegovog odnosa prema različitim slojevima stanovništva; bilo kao njihovog pripadnika bilo kao posmatrača. Jer: kad jedan sloj nema prilike da izrazi svoja sopstvena osećanja ili intelektualna iskustva izolovavši se od literarnog sektora društva, on može ostati sa one strane područja koje pisac može opažati. Za grčke tragičare npr., osećanja i misli robova bili su od manjeg značaja. S druge strane, savremeni američki književnici imaju skoro neograničen pristup panašanju na svim nivoima društva, od industrijskih magnata pa do sezonskih poljoprivrednih radnika. U većini do sada istraživanih vremena, pripadnici nižih klasa evropskog stanovništva jedva da su se u literaturi pojavljivali kao potpuno razvijeni karakteri. Doduše, postoje i izuzeci. Servantes (kao i Šekspir), ulaže dosta truda da prikaže ljude iz nižih društvenih slojeva; a imao je i neobično povoljne prilike da ih studira iz neposredne blizine. Ali masa književnih likova koje će ovde biti razmatrane, potiče iz srednjih ili viših slojeva.

Ova analiza tri stoleća evropske književnosti, započinje od propasti feudalizma i uspona apso-

lutističkih režima, zatim se okreće razvoju i učvršćenju građanskog društva, da bi se završila sa prvim znacima modernih totalitarnih sistema. Kao socijalna istorija, ona skicira jedan luk koji počinje od prvih opipljivih pokušaja modernog individualizma, da bi se podigao do punog poverenja u ljude, i konačno spustio na tačku u kojoj se pojedinac oseća ugroženim tehničkim i društvenim silama. Svaki kraj luka označava jedan period izrazitih društvenih napregnutosti.

Slom feudalnog poretka prinudio je čoveka da se osvrne na sebe samog. On je sada morao da nauči kako da se suoči sa bezbrojnim problemima i odlukama koji su nekada bili u nadležnosti svetovne i duhovne hijerarhije. Ali, istovremeno sa strepnjama koje izrastaju iz te nove autonomije, on je osetio i jednu veliku nadu; jer je u vreme obrazovanja nacionalnih država i razvitka merkantilne privrede njegova budućnost delovala kao polje beskrajnih mogućnosti. Na kraju luka, u našem stoleću, on se počeo osećati ugroženim moćnim društvenim snagama koje se nisu pojavljivale samo iz njegovog sopstvenog zemaljskog sveta, nego iz svakog ugla ovog ostarelog sveta.

Ovaj luk, onako kako će biti predstavljen u delima koja ćemo analizirati, istovremeno opisuje i jedan razvoj u čijem je toku pojedinac sve više postajao svesnim svoje sopstvene istorije, i socijalne uslovljenosti svoje uloge.

U Šekspirovo vreme ljudi su nastojali da budu svesni društva uglavnom kroz lične susrete oči u oči; ljudski uslovi, nezavisno od toga da li je reč o sažaljenju ili simpatiji, shvatani su kao nešto dobrovoljno prihvaćeno. Od Kornejevog vremena, pojedinac je na kraju krajeva, uočio da sebe shvata kao čoveka koji je neopozivo vezan sa društvenim poretkom; nezavisno od toga da li mu se potčinjava ili suprotstavlja u ime nekog drugog poretka. Posle Molijera, društvena svest narasta do tačke na kojoj problem prilagođavanja organizovanom društvu postaje centralnim problemom literature, Gete, kao i Ibsen, pita se za cenu koju to prilagođavanje iziskuje od pojedinca, i katkad obojica ulažu grdan trud da otkriju društvene determinante privatnih problema. I Ibsenovo delo na jedan veoma upečatljiv način predstavlja čoveka koji je iskusio svu prodornu silu svoga društva.

Na početku ovog perioda, Španiju reprezentuju Lope de Vega, Servantes i Calderon. Šekspir predstavlja Englesku, a Kornej, Rasin i Molijer Francusku. Iscrpan hronološki niz zadobijanja nacionalne zajedničke pripadnosti, nemamo nameru da pravimo. Pomenućemo samo to da je

španski književnik najviše radio na tome, budući da je Španija ostala najtešnje povezanom sa feudalizmom, tako da u njoj nikad nije ni nastala nacionalna država sposobna za život; i kadra da razvije uspešnu kapitalističku privredu.

Posledice osvajanja u Novom svetu bile su za Španiju od neizmernog značaja; i tri pomenuta književnika pokazuju tri različita puta kojim su okončane društvene promene koje je takav razvoj događaja doneo sa sobom. Sa nekom vrstom fatalizma, Kalderon prihvata postojeće stanje, dok Lope de Vega zastupa jedno dinamičko prilagođavanje društvu, veličajući dobrobiti od apsolutne monarhije — koju Servantes odbacuje.

Španija Servantesovih romana jedno je mobilno društvo konkurencije. Čovek je postao jedinom merom sveta koji je počeo da gubi svoje teološke determinante; on sada može da prosuđuje samo ono što može da doživi, i to po čisto ljudskim pojmovima; bez pomoći teoloških predstava. On odbacuje mnogo što-šta u svom društvu posebno ona gubljenja i iskrivljavanja karaktera koja su posledica konkurentne borbe i nesigurnosti; ali on to odbacuje u ime ideala stvorenog od strane samog čoveka. Uprkos očiglednoj činjenici da je Don Kihot predstavljen kao feudalni riter, Servantesova zapažanja i ideali su moderni, sekularizovani; i tesno se oslanjaju na Renesansu i njenu predstavu pojedinca. Otuda se i ne mogu smatrati sentimentalnim, mada se to često čini. Drukčiji nego Servantes, Lope de Vega je uspešan i aktivan čovek svog vremena; i u svom svetu oseća se kao kod kuće. U izvesnom smislu, on je čak opijen slavom španske moći na vrhuncu njenih uspeha. Ali, sredinom 17. veka, mogao je pred očima imati samo još varljivo raskošnu sliku prolazećeg carstva, ništa više. Zato Kalderon, koji zastupa monarhizam ništa manje nego Lope, svoju lojalnost ipak ispoljava zajedno sa tugom za izgubljenim zavičajem srednjovekovnih vrednosti; što je verovatno posledica svesti o sve slabijoj španskoj moći.

Šekspir u „Buri“ daje majstorski primer shvatanja čoveka sa početka novog doba. Šekspirovo vreme još uvek karakteriše duh vratolomne merkantilne privrede, duh koji prethodi konsolidovanju građanstva. On je stvorio najobuhvatniju sliku renesansnog čoveka, koji je svet gledao skoro isključivo u svetlosti svojih sopstvenih potreba, koje su bile probni kamen i za spoljašnje događaje. Mada je naglašavao važnost sposobnih vladalaca, istovremeno je sagledao i njihove podanike kao zatvorenike nove strukture jednog mobilnog društva; ona pojedinca sve više gura u provaliju — isto onoliko koliko može

i da ih uzdigne na visine na kojima do tada nisu bili.

Na radikalne društvene promene svog vremena, reagovali su i francuski književnici. Ali, svi njihovi pogledi usmereni su ka naprednoj državi u kojoj je čvrsto utemeljena monarhija, i u kojoj se građanstvo i počelo razvijati. Kornejev čovek traži čvrst državni autoritet da bi obavljao svoje poslove; pokazujući takvu zavisnost od spoljašnjih autoriteta koja je Šekspiru bila strana. Rasin se buni protiv svake vrste autoriteta u korist pojedinca, koga je smatrao frustriranim zbog potčinjenosti vladajućim silama. Molijer čoveka vidi kao biće koje svoj put ka individualnoj autonomiji može slediti samo u okviru novog poretka. Znači francuski dramatičari reprezentuju tri stadijuma rastuće društvene kontrole: građanski etos jače se pojavljuje kod Rasina nego kod Korneja, a kod Molijera on praktično sve prožima.

Sociološki gledano, Gete je Molijerov direktni sledbenik. Njegovo delo predstavlja jednu neprekinutu liniju: od pobune „Sturm und Drang” perioda, do prihvatanja građanske odgovornosti u „Lutanjima Vilhelma Majstera”. Njegovo konačno shvatanje je da pojedinac svoje ime zasluži samo onda kada ispunjava neki koristan društveni zadatak. Ipak, Gete je uspeo da uvidi cenu prilagođavanja; i u svojoj starosti posebno se bavio rastućim problemom otuđenja umetnika od društva.

Luk se završava kod Ibzena i Hamsuna. Ibzen je bio oštar kritičar građanstva, i njegovo glavno pitanje bilo je da li je društvo stvarno onakvo kakvim ga prikazuju njegovi apologeti. Skoro uvek, njegov odgovor je negativan. Nalazio je da su posledice konkurentne borbe i specijalizacije ubitačne po svaku sferu ljudskog života. U svim svojim društvenim i ličnim susretima, čovek je na gubitku. Institucije i fasade javnog života nespojive su sa individualnim potrebama, i čovek je u ovom konfliktu pocepan. Ibzen istražuje klasičnu sliku autonomnog pojedinca, otkrivenu od Šekspira i Servantesa; ali ipak samo zato da bi uočio snage slomljene pod pritiskom, moći za koje se čovek nada da će mu pomoći da svoje uspavane mogućnosti pretvori u stvarnost.

Ako Ibzen pokazuje dramu liberalizma, onda delo Knuta Hamsuna implicira njeno autoritativno rešenje. U svim svojim romanima on pretvodi nacističkoj ideologiji. On odbacuje moderno urbano industrijsko društvo sa njegovim dužnostima i frustracijama. Životno rešenje, bar onakvo kakvim ga on vidi, jeste bekstvo u prirodu u formi potčinjavanja silama koje leže sa

one strane čovekove kontrole; a sa time se povezuje i divljenje za „kru, rasu i zemlju”: Pritznavanje takvih vrednosti na kraju ga je i odvelo u nacistički pokret.

Upadljivo je da dela svih ovih epoha — u jednom sloju koji leži dublje, kao estetsko i duhovno strujanje klasike i romantike racionalizma i empirizma — pokazuju izvestan kontinuitet u promenljivim odnosima pojedinca prema svom društvu. Pojedinačno gledano, delo svakog od ovih pisaca omogućuje značajne uvide u prividno bezvremene opšte pojmove. Kad se opet, posmatraju zajedno, onda svedoče o tome da čovek u svojoj borbi sa stalno promenljivim problemom prilagođavanja društvu, sve više oseća snage koje ugrožavaju njegov vlastiti integritet. Zapadni ideal slobode koji se pojavio u poznoj Renesansi, prvobitno je smatran nečim bezgraničnim. To što se on kasnije pokazao kao nešto potčinjeno mnogostrukim ograničenjima (privrednih zakona, društvenog pritiska i kolebanjima političke istorije), delom može da objasni činjenicu da su bol i strepnja preovlađujuće teme stvaralačke literature. No, pravo pitanje koje umetnik postavlja čovečanstvu jeste ovo: da li su bol i strepnja nužni elementi čovekove sudbine, ili su samo posledica određenih društvenih uslova?

(Preveo RADOVAN MARJANOVIĆ)

